

XIX əsrdə yaranan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tədqiqi və nəşri

Sevinc Rəsulova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi. Azərbaycan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

XÜLASƏ

XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül dövrüdür. Məhz bu dövrdə A. Bakıxanov, S. Ə. Şirvani, S. Vəlibəyov, R. Əfəndizadə, H. Qaradaği, M. T. Sidqi kimi yazıçı, şair və pedaqoqlarımız uşaq ədəbiyyatının yaradılması və inkişafı uğrunda fədakarcasına mübarizə aparmışlar. Məqalədə həmin mübarizənin xarakteri, mahiyyəti, istiqamətləri ədəbi-tarixi aspektdə şərh olunur, uşaq ədəbiyyatının formalaşması istiqamətində fəaliyyət göstərərək bu ədəbiyyatın qiymətli nümunələrini yaradan maarifpərvər qələm sahiblərinin yaradıcılığı nəzərdən keçirilir və yarandıqları dövrdən bu günə kimi müxtəlif nəşrlərdə dərc olunmaları barədə elmi məlumatlar verilir. Məqalədə eyni zamanda adları çəkilən müəlliflərin yaradıcılığının müəyyən məqamlarının tədqiqi istiqamətində araşdırmaların aparıldığı da vurğulanır. Müvafiq müşahidələr apararaq diqqətimizi bu əsərlərin bəzi məqamlarına yönəltmiş, onların ətraflı öyrənilməsi və nəşri problemi üzərində dayanmışıq.

AÇAR SÖZLƏR

uşaq ədəbiyyatı, tədqiq, nəşr, şairlər, yazıçılar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 05.04.2024

Qəbul edilib: 15.05.2024

Research and Publication of Azerbaijan Children's Literature Created in XIX Century

Sevinj Rasulova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, The Baku City Education Department. Azerbaijan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

ABSTRACT

The 19th century is the period of formation of Azerbaijani children's literature. It was during this period that our writers, poets and educators such as A. Bakikhanov, S. A. Shirvani, S. Valibayov, R. Efendizade, H. Garadaghi, M.T.Sidgi fought selflessly for the creation and promotion of children's literature. The nature, essence, and directions of those activities are interpreted in the literary-historical aspect. The article examines the creativity of these enlightened authors who work in the direction of the formation of children's literature and create valuable examples of children's literature. Scientific information is given about the publication of children's literature samples created by them in various publications from the moment of their creation until today. At the same time, it is emphasized that researches are conducted in the direction of researching certain aspects of the creativity of the mentioned authors. Making relevant observations, we focus our attention on some aspects of these works and dwell on the problem of their detailed study and publication.

KEYWORDS

children's literature,
investigation, publish,
poets, writers

ARTICLE HISTORY

Received: 05.04.2024

Accepted: 15.05.2024

Giriş

Məlum olduğu kimi, çoxəsrlik ədəbiyyat tariximizi sistemli və ardıcıl şəkildə izlədikdə görürük ki, XIX əsrə qədərki yazılı ədəbiyyatımızda bilavasitə uşaqlar üçün əsərlər qələmə alınmamışdır. Başqa sözlə, özünün müstəqil “hüquq və qanunları” olan uşaq ədəbiyyatı mövcud olmamışdır. Klassiklərimizin ərsəyə gətirdiyi zəngin söz xəzinəsində kiçikyaşlı oxucular üçün yararlı, onların mütaliəsi üçün faydalı olan kifayət qədər bədii örnəklər olsa da, bunları uşaq ədəbiyyatı örnəkləri deyil, yalnız uşaqlara uyğun ədəbiyyat nümunələri hesab etmək mümkündür. Özünəməxsus spesifikasi, məziyyətləri, ideya-məzmun və bədii siqləti, parametrləri olan uşaq ədəbiyyatı söz xəzinəsinin mühüm, dəyərli bir hissəsini təşkil etsə də, bir sıra cəhətləri ilə “böyükələr üçün ədəbiyyat”dan fərqlənir.

Əsas hissə

Azərbaycan xalqının ədəbi arenasında, bədii təfəkkür meydanında uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi XIX əsrə təsadüf edir. Əlbəttə, həmin dövrdə meydana gələn bu ədəbiyyat nümunələrini istər kompleks halında tədqiqata cəlb etmək, istərsə də bu əsərlərin nəşr və tədqiqatını araşdırıb üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslığımız üçün əhəmiyyətli bir məsələdir.

Belə bir təşəbbüs həmin dövrdə yaranan uşaq ədəbiyyatının və ona münasibətin mənzərəsini tamamlamaq, bütöv şəkildə təsəvvür etmək imkanı verir, həmçinin ədəbiyyatşünaslığımızda bu sahədə görülən işlərin, çəkilən zəhmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətini, miqyas və çəkisini anlamağa yardım göstərirdi.

XIX əsrdə uşaqlar üçün bədii nümunə qələmə alan ilk ədib A. Bakıxanov olmuşdur. Görkəmli sənətkar fars dilində yazdığı “Nəsayeh” (“Nəsihətlər”) əsərini birbaşa kiçikyaşlı oxuculara ünvanlamışdı. “Kitabi-nəsihət” adı ilə tanınan bu əsər 1907-ci ildə qubalı Məşədi Əbülqasım adlı bir şəxsin təşəbbüsü və xahişi ilə qubalı Seyid Rza Mir Hüseyn oğlu tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Çap olunmayan bu tərcümənin dili çətin idi [Bakıxanov A. Bakı, 1973; Mirzəyev Ə., 1980]. Bu əsərdən götürülmüş bəzi nəsihətlər F. Köçərlidən başlayaraq bəzi mənbələrdə çap olunsalar da, o, bütöv şəkildə ilk dəfə A. Bakıxanovun 1964-cü ildə nəşr edilən “Bədii əsərləri”ndə işıq üzü görmüş, sənətkarın əsərlərinin sonrakı nəşrlərinə də (1973, 1982, 1984 və s.) daxil edilmişdir. Göstərilən nəşrlərdə “Nəsihətnamə”nin farscadan Azərbaycan dilinə tərcüməsi A. Bakıxanovun bədii əsərlərini nəşrə hazırlayan Məmmədəğa Sultanova məxsusdur. “Kitabi-nəsihət”in ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqinə gəlicə, F. Qasımzadə A. Bakıxanova aid monoqrafiyasında [14, s. 166], həmçinin müəllifi olduğu

ali məktəb dərslində [13, s. 556] bu əsərin təhlilinə də yer vermişdir.

Müxtəlif illərdə çap edilən uşaq ədəbiyyatı dərsliklərində, o cümlədən A.Bakıxanova aid öçerklərdə də əsər barədə söhbət açılır [Namazov Q. M. Bakı, 2007; Fərhadov F. Q., Hacıyev A. C. Bakı, 1986; Zahid X. A., Əsgərli X. A. Bakı, 2007]. Orta məktəbə aid bəzi ədəbiyyat dərsliklərində, A. Bakıxanova həsr olunmuş ayrı-ayrı məqalələrdə, pedaqoji yönümlü araşdırmalarda da adını çəkdiyimiz əsər barədə bu və ya digər formada məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

M. Ş. Vazehin Tiflis gimnaziyasının fars dili müəllimi İ. İ. Qriqoryevlə birlikdə tərtib etdikləri Azərbaycan dilində ilk ibtidai məktəb dərsləri olan “Kitabi-türki” adlı müntəxəbat 1852-ci ildə (M. Ş. Vazehin vəfat etdiyi ildə) çap üçün Təbrizə, mətbəəyə göndərilir. Lakin dərslərin nəşri üç il gecikir və yalnız 1855-ci ildə orada daşbasma üsulu ilə çap olunur. Dərslikdəki kiçik bədii mətnlərdən ayrı-ayrı tədqiqatçılar yığcam şəkildə danışıqlar da, bu mətnlər sonrakı dövrdə çap olunmamışdır. Onlardan bir sıra nümunələri X. Məmmədov və A. Həsənov tərtib etdikləri “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX – XX əsrlər)” kitabının I cildinə daxil etmişlər [3, s. 65 – 90]. Eyni zamanda M. Ş. Vazehin yaradıcılığından söhbət açan bəzi ədəbiyyatşünas və pedaqoq alimlər lazım gəldikdə həmin bədii mətnlərə istinad etmiş, onlardan müəyyən nümunələr vermişlər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafında S.Ə.Şirvaninin əvəzsiz xidmətləri vardır. Onun “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül-kütüb” (1883) dərsliklərinə daxil etdiyi əsərlər uşaq ədəbiyyatımızın ilk orijinal nümunələri sayıla bilər. Təəssüf ki, müəllif öz sağlığında nə qədər cidd-cəhd etsə də, həmin dərslikləri çap etdirməyə müyəssər ola bilməmişdir. Lakin XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən zikr olunan əsərlər işıq üzü görməyə başladı. Belə ki, XIX əsrin 90-cı illəri və XX əsrin əvvəllərində S. Ə. Şirvaninin bədii irsinin müəyyən bir qismini çap etdirmək mümkün oldu. Bu işin əsas təşəbbüskarı şairin oğlu Cəfər ibn Seyid Əzim Şirvani idi. İlk dəfə Seyid Əzimin “Divan”ı 1891-ci ildə (h. 1309) Təbrizdə, 1895 – 1896-cı illərdə isə daşbasma üsulu ilə nəşr edilir. 1895-ci ildə sənətkarın “Divan”ı Tiflisdə Kamal Əfəndi Ünsizadənin mətbəəsində işıq üzü görmüşdür. Bu nəşrlər xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin maddi dəstəyi və yardımı ilə mümkün olmuşdur.

1902-ci ildə isə şairin bədii mirasının müəyyən bir qismi “Qəzəliyyatı-Seyid Əzim Şirvani” adı ilə çap edilmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz dörd nəşrə, əsasən, Seyid Əzimin külliyyatından seçmə nümunələr daxil edilmişdir. Həmin nümunələrin xeyli hissəsini müəllifin maarifçi şeirləri, təmsilləri, öyüd və nəsihətləri, başqa sözlə, “Rəbiül-ətfal” dərslərinə salınmış əsərləri təşkil edirdi. Dərslikdəki poeziya örnəklərini isə sənətkar, dediyimiz kimi, əsasən, kiçikyaşlı oxucularına ünvanlamışdı. Bunlar bizim

uşaq poeziyamızın ilk uğurlu nümunələri idi.

XX əsrin ilk onilliklərində işıq üzü görən uşaq mətbuatında [1906, № 11 – 13; 1912, № 15], A. Şaiqin “Gülzar” (Şaiq A. T. Bakı, 1912) dərsliyində Seyid Əzimin tərcümeyi-halı və onun yaradıcılığından nümunələr dərc edilmişdir. A. O. Çernyayevski və S.Vəlibəyovun “Vətən dili” (II c., 1888), R. Əfəndizadənin “Bəsirətül-ətfal” (1907), A. Şaiqin “Uşaq çeşməyi” (1907), M. Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Yeni məktəb” (1914) dərsliklərində də S. Ə. Şirvaninin uşaq şeirlərindən nümunələrə rast gəlirik.

Sovet dövründə isə şairin uşaq şeirlərinin istər nəşri, istərsə də tədqiqi ilə əlaqədar daha uğurlu işlər görülmüşdür. Belə ki, 1930, 1937 və 1948-ci illərdə müəllifin “Seçilmiş şeirləri”, 1957-ci ildə “Təmsillər, mənzum hekayələr, öyüdlər” adlı şeirlər kitabı nəşr olunur. Hər dörd nəşrə daxil edilən əsərlərin əsas hissəsini Seyid Əzimin uşaq şeirləri təşkil edirdi. 1950-ci ildə sənətkarın iki cildlik əsərlərinin I cildi, 1963-cü ildə isə II cildi ərsəyə gəlir. II cildə müəllifin mədəniyyətə, elmə, maarifə aid şeirləri, həmçinin satiraları, mənzum hekayələri, təmsil və nağılları toplanmışdı.

60-cı illərdə S. Ə. Şirvaninin yaradıcılıq irsi Azərbaycan SSR EA-nın Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən nəşr edilir. Şairin “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütüb” dərsliklərinə daxil etdiyi əsərlər bütövlükdə həmin nəşrin II cildində yer alır. Şairin 1971-ci ildə S.Rüstəmin tərtibatı ilə çap edilən “İbrət güzgüsü”, 1989-cu ildə A. Məmmədovun tərtibatı ilə işıq üzü görən “Öyüd...” kitabı da, əsasən, sənətkarın uşaq əsərlərini özündə ehtiva edir.

Ədəbiyyatşünas alim X. Məmmədov da S. Ə. Şirvaninin uşaq əsərlərini ayrıca kitab halında tərtib edərək geniş ön sözlə birlikdə 1990-cı ildə kiril, 2002-ci ildə isə latın əlifbası ilə nəşr etdirmişdir.

Seyid Əzimin 2005-ci ildə nəşr edilən üç cilddən ibarət “Seçilmiş əsərləri” şairin XX əsrin 60-cı illərində çap olunan üç cildliyinin təkrar nəşrindən ibarətdir. Hər üç cildin tərtibçisi S. Rüstəmovdur. Təkrar nəşrin II cildində sənətkarın uşaq əsərləri olduğu kimi saxlanılmışdır. Görkəmli sənətkara həsr olunmuş elmi monoqrafiyalarda da Seyid Əzim və uşaq ədəbiyyatı probleminə müəyyən qədər diqqət yetirilmişdir. Həmin monoqrafiyalardan Kamil Mir Bağirovun “Seyid Əzim Şirvani” (1959) və S.Hüseynovun “Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu” (1977; 1987) adlı əsərlərini nümunə göstərə bilərik. Hər iki filoloq-alim şairin kiçik oxucular üçün yazdığı əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, mövzu dairəsinə toxunmuş, bəzi nümunələri təhlilə cəlb etmişlər. Ə. Bağirov “S. Ə. Şirvani və məktəb” (1986) adlı monoqrafiyasında həm şamaxılı şairin pədaqoji fəaliyyətindən söhbət açır, həm də onun dərslikləri, oradakı bədii nümunələr, bu nümunələrin şagirdlərin, ümumiyyətlə, uşaqların mütaliəsindəki faydası barədə mülahizələrini ortaya qoyur.

Ədəbiyyat tariximizə aid mötəbər kitab və dərsliklərdə də haqqında danışdığımız məsələyə bu və ya digər formada toxunulur [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960; Köçərli F. Ə. Bakı, 1981; Qasımzadə F. S. Bakı, 1974; Məmmədov X. Q. Bakı, 2006].

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranış çağında ana dilində kiçikyaşlı oxuculara aid bədii məhsulların toplandığı ilkin mənbələr sırasında “Vətən dili” dərsliyinin adını xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. İki hissədən ibarət dərsliyin I hissəsinin müəllifi Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsinin müəllimi A.O. Çernyayevski (1840 – 1894), II hissənin müəllifi isə A. O. Çernyayevski və S. Vəlibəyov (1861 – 1902) idi. Bütün müsəlman şərqində sövti üsulla hazırlanmış ilk məktəb dərsliyi olan “Vətən dili”nin I hissəsi 1882-ci ildə Tiflisdə çap olunmuşdur. Bu əlifba dərsliyi olaraq və sonrakı iki onillikdə də bir neçə dəfə (1888, 1897, 1899, 1901, 1908, 1910) çap edilərək müsəlman şagirdlərinin ixtiyarına verilmişdi. Dərsliyin son iki nəşrini (1908, 1910) çapa F. Köçərli hazırlamışdı. Çünki o zaman artıq A. O. Çernyayevski vəfat etmişdi. Firidun bəy “Vətən dili”nin I hissəsini nəşrə hazırlayarkən müəyyən təshihlər aparmış, kitabdan bəzi mətnləri çıxarıb yeniləri ilə əvəz etmişdi.

“Vətən dili”nin II hissəsi 1888-ci ildə nəşr edilmişdi. Birinci hissə əlifba kitabı olduğundan, burada II hissəyə nisbətən bədii mətnlərin sayı az, həcmi yığcam idi.

Azərbaycan ziyalı nəslinin böyük əksəriyyətinin faydalandığı “Vətən dili”nin I hissəsi kitabın ilk nəşrinin 125 illiyi münasibətilə pedaqoq alim Hüseyn Əhmədov tərəfindən təkrar nəşrə hazırlanmış və 2007-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə (fotomaksimilesi də əlavə olunmaqla) çap olunmuşdur. Haqqında danışdığımız dərsliyin həm I, həm də II hissəsindən götürülmüş bədii nümunələrin xeyli qismi X.Məmmədov və A. Həsənovun tərtib etdikləri uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatına daxil edilmişdir [3, s. 434 – 450].

Təşəkkül dövrü Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Rəşid bəy Əfəndizadədir (1863 – 1942). Onun uşaq əsərlərinin əsas qismi tanınmış pedaqoq sənətkarın özünün müəllifi olduğu “Uşaq bağçası” (1898, 1904, 1907, 1912) və “Bəsirətül-ətfal” (1901, 1907) dərsliklərində toplanmışdır. XIX – XX yüzilliyin həddlərində bu dərsliklərin hər biri bir neçə dəfə işıq üzü görmüşdür. Təkrar nəşrlərdə müəllif bədii mətnlərdə bəzi dəyişikliklər etmiş, onları yeni nümunələrlə zənginləşdirmişdir. Həmin vaxtlardan bu günə qədər R. Əfəndizadənin bəzi şeirləri orta məktəb dərsliklərinə daxil edilir və şagirdlərə tədris olunur.

R. Əfəndizadənin “Seçilmiş əsərləri” Ağamməd Abdullayevin tərtibatı və ön sözü ilə birlikdə iki dəfə (1979, 2006) nəşr edilmişdir [Əfəndizadə R. İ. Bakı, 1974].

Pedagoq sənətkarın yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi istiqamətində müəyyən təşəbbüslər edilmişdir. Ə. Abdullayev, S. Bayramova, U. Mürşüdoğa onun həyat və ya-

radıcılığı ilə bağlı monoqrafiyalar yazmış [Abdullayev Ə. M. Bakı, 1982; Bayramova S. A. Bakı, 2007; Mürşudova U. B. Bakı, 2004], bu monoqrafiyalarda sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı əsərlərindən də söhbət açmışlar. U. Mürşudova tədqiqatın istiqamətini, əsasən, sənətkarın bədii irsinin, o cümlədən uşaq əsərlərinin folklor qaynaqlarına yönəltmişdir. Onu da əlavə edək ki, hər üç monoqrafiyada müəyyən qüsurlar, kəsirli cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, A. Abdullayevin sovet dövründə ərsəyə gətirdiyi monoqrafiya bütünlüklə hakim ideologiyanın tezis və diktələri əsasında qələmə alındığından təhlillər sırf sosioloji xarakter daşıyır. Bu məziyyət əsərlərin təhlilindəki obyektivliyə xələl gətirir. İkinci və üçüncü monoqrafiyalarda isə tədqiq və təhlillərin özündə bir tələskənlik və səthilik hiss edilir.

R. Əfəndizadənin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin araşdırılması ilə əlaqədar bəzi mətbu məqalələrinin də mövcud olduğu ortaya çıxır. Bu məqalələrdən T. Cavadovun və Ə. Mirzəyevin [Cavadov T. S. Bakı, 1988; Mirzəyev Ə. Bakı, 1980] yazılarını nümunə göstərə bilərik.

XIX – XX əsrlərin hədudlarında balalarımız üçün milli dildə bədii nümunələr ərsəyə gətirən Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854 – 1903) bu səpkidə qələmə alınmış əsərlərinin nəşr və tədqiq taleyinə gəlincə bunları deyə bilərik: Müəllifin “Kəblə Nəsir” adlı mənzum hekayəsi onun ölümündən doqquz il sonra, yəni 1912-ci ildə Bakıda ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Uzun illər işıq üzü görməyən bu bədii örnəklərdən müəyyən nümunələr onun 1967-ci ildə nəşr edilən “Seçilmiş pedaqoji əsərlər”inə, İ. Həbibbəylinin tərtibi və ön sözü ilə ərsəyə gələn “Məktəb hekayətləri” (1996) kitabına, “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı”nın (2002) II cildinə (tərtib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.) daxil edilmişdi. 2004-cü ildə M. T. Sidqinin “Əsərləri” filoloq-alim İ. Həbibbəylinin tərtibatı və geniş ön sözü ilə birlikdə işıq üzü görmüşdür. Buraya müəllifin əldə olan uşaq əsərləri də daxil idi. Kitaba yazdığı ön sözdə İ. Həbibbəyli pedaqog sənətkarın uşaq əsərlərinin təhlilinə də yer ayırmışdır. Filoloq-alim Sidqinin “kiçiklər üçün” yaratdığı bədii irsi barədə “İlk uşaq hekayələri” adlı mətbu məqalə də yazmışdır [Həbibbəyli İ. Bakı, 1993].

M. T. Sidqinin uşaq əsərlərinin tədqiqinə dair elmi iş də həsr olunmuşdur. Belə ki, N. Əliyeva “Məmməd Tağı Sidqi və uşaq ədəbiyyatı” adlı dissertasiya işi yazmışdır.

Nəticə

Biz buraya qədər XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının əsas təmsilçilərinin – A. Bakıxanov, S. Ə. Şirvani, S. Vəlibəyov, R.Əfəndizadə, H. Qaradaği, M. T. Sidqi kimi mütərəqqi fikirli milli ziyalılarımızın əsərlərinin nəşri və tədqiqi problemini fərdi qaydada, yəni ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlər üzrə izlədik. Mövcud problemlə bağlı onu da əlavə etmək lazım gəlir ki, ədəbiyyatşünaslıqda mövzu obyektini kimi götürdüyümüz zaman çərçivəsində, yəni XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış uşaq ədəbiyyatı sənətkarlarımızın yaradıcılığının fərdi istiqamətdə öyrənilməsindən əlavə, ümumi səciyyəli araşdırmalar da mövcuddur. Başqa sözlə, həmin tədqiqatlarda mövcud dövrdəki uşaq ədəbiyyatının problemləri ümumiləşdirilmiş şəkildə, müəyyən problematikalar çərçivəsində təşrih və təhlil edilir. Əlbəttə, gələcəkdə həmin tədqiqatlardan da söz açmaq yerinə düşər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. M. (1982). Maarif pərvanəsi. Bakı, Maarif. 94 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). Üç cildə, II cild. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 906 s.
3. Məmmədov X., Həsənov A. (2001). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX – XX əsrlər). Üç cildə, I cild. Bakı, Nasir. 536 s.
4. Bakıxanov A. (1973). Bədii əsərləri. Bakı, Azərnəşr. 391 s.
5. Bayramova S. A. (2007). Rəşid bəy Əfəndizadə. Bakı, Nurlan. 126 s.
6. Cavadov T. S. (1988). Ədəbi irsimizdən – R. Əfəndiyev. Bakı, Elm və həyat, s. 23-24.
7. “Dəbistan” jurnalı. (1906 – 1908). Bakı.
8. Mirzəyev Ə. (17 dekabr 1980). Uşaq ədəbiyyatı fonduna gözəl hədiyyə. Azərbaycan müəllimi.
9. Məmmədov X. Q. (2006). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, CBS. 212 s.
10. Mürşüdoğlu U. B. (2004). Rəşid bəy Əfəndizadə və folklor. Bakı, Kooperasiya. 104 s.
11. Fərhadov F. Q., Hacıyev A. C. (1986). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, API nəşri. 110 s.
12. Köçərli F. (1981). Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild. Bakı, Elm. 457 s.; təkrar nəşr – (2005). Bakı, Avrasya Press. 464 s.

- 13.Qasımzadə F. S. (1974). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif. 556 s.
- 14.Qasımzadə F. S. (1956). Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bakı, Azuşaqqəncnəşr. 166 s.
- 15.“Məktəb” jurnalı. (1911 – 1920). Bakı.
- 16.Əfəndizadə R. İ. (1974). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Gənclik. 134 s.; təkrar nəşr – Bakı, Şərq-Qərb. 120 s.
- 17.Həbibbəyli İ. (1 oktyabr, 1993). İlk uşaq hekayələri. Ədəbiyyat.
- 18.Namazov Q. M. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, “Bakı Dövlət Universiteti” nəşriyyatı. 444 s.
- 19.Sidqi M. T. (2004). Əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu. 279 s.
- 20.Şaiq A. T. (1912). Gülzar. Bakı, “Orucov qardaşları” mətbəəsi. 287 s.
- 21.Zahid X. A., Əsgərli X. A. (2007). Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ADPU. 490 s.